

УДК 347.4

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ОСОБОЮ ПІД ВПЛИВОМ ПОМИЛКИ

Лавріненко Ігор Анатолійович,
юрист

У статті автор розглядає категорію помилки та її види як підставу для визнання правочину недійсним.

Швидкий розвиток ринкових відносин, що виникають унаслідок переходу до ринкової економіки, вимагає стабільності договірних структур, які забезпечуються їх дійсністю (без ризику скасування). Однак у силу різних причин правочин може не визнатися дійсним. Порушення волевиявлення є підставою для звернення до суду з вимогою скасування правового рішення, що виникло в результаті укладення угоди.

Представлено комплексний аналіз категорії помилки, що визначається її змістом і впливом на обґрунтованість правочину.

На підставі проведеного дослідження автор висловлює такі міркування: зміст суттєвості помилок має суб'єктивно-об'єктивний характер; типи помилок, що визначені суттєвими відповідно до законодавства, не завжди мають цю властивість; істотною ознакою може бути помилка, яка не визначена законом; помилка під час укладання абстрактного договору не має правомірного значення; право звернутися до суду з вимогою скасування правового наслідку такого роду угоди має лише особа, яка зробила помилку, але в окремих випадках, як виняток, це право може бути надано й іншим особам (спадкові правові відносини); виправдовувальна помилка не повинна впливати на дійсність/недійсність угоди, однак має бути врахована під час виплати збитків.

Такий підхід фундаменталізує і структурує вчення про помилку як підставу для визнання правочину недійсним, він повинен сприяти стабільності цивільного обороту.

Ключові слова: правочин, воля, помилка, недійсність.

THE INVALIDATION OF A DEAL MADE BY A PERSON UNDER THE INFLUENCE OF AN ERROR

Lavrinenko Ihor Anatoliiovych,
Lawyer

In this article the author considers the category of error and its types as a reason for invalidity of transaction.

The rapid development of market relations, resulting from the transition to a market economy, requires stability contractual structures that are provided by their validity (no risk of cancellation). However, due to various reasons for the transaction may not be recognized as the property of reality. Defects in the formation of will is a reason to constitute grounds for appeal to the court with a demand for the cancellation of the legal outcome, which arose as a result of making a deal.

The article presents a comprehensive analysis of the error category is determined by its content and impact on the validity of the transaction.

On the basis of the conducted research made a number of considerations: the content of the materiality of errors has a subjective-objective nature; types of errors that are identified as essential in accordance with legislation, do not always have this property; essential character may be a bug that is not defined by law; error when concluding an abstract contract does

not have the right value; the right to apply to the court with a demand for the cancellation of the legal outcome of this type of transaction is authorized only by the person who made a mistake, but in certain cases as an exception, this right may be provided and other persons (hereditary legal relations); excusatory error should not affect the validity/invalidity of the transaction, however, is required to account for when indemnity of losses.

Such an approach makes a basic ground and outlines the doctrine of mistake as a reason for recognizing the transaction invalid, it should contribute to the stability of civil turnover.

Key words: transaction, will, error, invalidity.

Вступаючи в цивільні правовідносини, суб'єкти цивільного права повинні діяти обачно та розсудливо. Проте не завжди вдається дотриматися цих вимог. Тому на практиці доволі часто можуть виникати ситуації укладення правочинів під впливом помилки. У цьому випадку особа не розуміє, що її воля не істинна, тобто не відповідає дійсності. Крім того, така ситуація виникає не в силу зовнішнього впливу (наприклад, як у разі обману), а в результаті внутрішніх психічних процесів самої особи, що помиляється. Варто зазначити, що цей вид правочину прямо передбачений чинним Цивільним кодексом (далі – ЦК) України.

Питанням дослідження помилки в різний час займалися такі науковці, як Д.Д. Грімм, С.В. Занковська, І.Б. Новицький, О.В. Гутніков та ін. Проте висновки проведених досліджень часто мають фрагментарний характер, а отже, не дають можливості цілісного розкриття поняття та значення помилки для дійсності правочину.

Тому метою статті є комплексний аналіз категорії помилки, з'ясування її змісту і впливу на вчинений правочин.

Укладаючи правочин, особа вважає, що останній відповідає її потребам, сформованим інтересам. Проте згодом виявляється, що це не так. І саме в цей момент виникає питання про законність тих відносин, які виникли в результаті укладення такого правочину. Ускладнюється все це ще й тим, що сторонній особі майже неможливо визначити, який же правочин учинений під впливом помилки, тобто ззовні він є абсолютно законним: не порушуються жодні імперативні норми цивільного права. Більше того, інша сторона правочину цілком справедливо має право розраховувати на дійсність вираження волі свого контрагента в результаті об'єктивної неможливості розпізнання помилки.

Під час захисту інтересів особи, яка помилилася під час учинення правочину, можуть невинновато постраждати інтереси іншого добросовісного учасника цивільного обороту – контрагента за правочином. Це відбудеться шляхом анулювання сили вчиненого правочину та правовідношення, що викликане ним. Звичайно, добросовісний учасник правочину не повинен нести ризик того, що інша сторона з невідомих для нього причин виразила в правочині не ту волю, яку б вона виразила за «нормального» для неї збігові обставин. Уважаємо, що визнання правочину недійсним у цих випадках буде явно несправедливим і не відповідатиме загальним засадам цивільного законодавства.

З огляду на це, варто погодитися з позицією М.Л. Дювернуа, який ще на початку минулого століття вказував на можливість недобросовісної сторони посылатися на свою помилку з метою уникнення небажаних правових наслідків учиненого правочину [11, с. 727]. Нині подібну думку висловлює О.В. Гутніков, який пише, що таке визнання шкодило б стабільності цивільного обороту, в якому будь-який правочин за свавільним бажанням недобросовісних осіб може бути визнаний недійсним на підставі їхньої помилки [9, с. 304]. Висловлене відповідає дійсності. Адже, уклавши цілком законний правочин, який, крім того, у момент його вчинення повністю відповідав

волі особи, у майбутньому він може бути підданий ризику анулювання з тієї причини, що економічні розрахунки сторони не виправдалися. Наприклад, особа придбала частку в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю з тією метою, щоб у майбутньому мати змогу впливати на інвестиційну діяльність такої юридичної особи. Проте через деякий час товариство визнано банкрутом, особа зрозуміла, що допустила прорахунок і, відповідно, намагається всіма можливими засобами виправити ситуацію, що склалася. І саме тут вона вказує, що, вчиняючи правочин купівлі-продажу частки, вважала, що набуває право власності на майно товариства пропорційне частці, а не на корпоративні права останнього. Із цієї причини визнавати недійсним учинений правочин лише на тій підставі, що особа робить заяву про свою помилку, було б украй не виправдано, нелогічно та несправедливо з огляду інтересів цивільного обороту загалом та інших суб'єктів права зокрема.

Проте для ігнорування волі конкретного суб'єкта права під час учинення ним правочину теж немає жодних правових підстав, адже загальновідомо, що правочин є приватноправовим актом вираження волі суб'єкта цивільного права. Із цього погляду він виступає як єдність двох елементів: волі та волевиявлення, відсутність яких або недолік навіть одного з них унеможливило б виникнення бажаного правового результату. Тому сторона, яка помилилася, повинна мати засоби правового захисту, що дадуть їй змогу звільнитися від виконання зобов'язання, яке не відповідає її істинній волі.

Отже, з метою узгодження інтересів конкретної особи, яка помилилася, та цивільного обороту в особі добросовісних його учасників розроблено вчення про помилку, на підставі якої правочин може бути визнаний недійсним. Особливу увагу під час дослідження цього вчення варто приділити питанням, пов'язаним з:

- 1) помилкою, яка може бути підставою для визнання правочину недійсним;
- 2) можливістю анулювання будь-якого правочину, вчиненого під впливом помилки;
- 3) колом осіб, уповноважених оспорювати правочин;
- 4) правовими наслідками укладення правочину під впливом помилки

I. Починаючи дослідження стосовно того, яка ж помилка може бути підставою для звернення особи до суду з вимогою про визнання правочину недійсним, варто зазначити, що не кожній помилці це властиво. Так, можливі такі правові варіанти:

1. Особа припустилася помилки стосовно обставин, проте такої, навіть за відсутності якої правочин усе одно був би вчинений.

2. Особа припустилася помилки стосовно обставин, за відсутності якої правочин не був би вчинений.

Стає зрозумілим, що в першому з варіантів не буде простежуватися необхідний причинно-наслідковий зв'язок між помилкою особи та фактом укладення правочину. Отже, в особі не виникає право на звернення до суду з вимогою про визнання правочину недійсним.

Інша справа стосовно помилки, за відсутності якої правочин учинений не був би. Саме в такому випадку наявний необхідний причинно-наслідковий зв'язок між помилкою особи та фактом учинення нею правочину.

З урахуванням неможливості звернення особи з вимогою про визнання правочину недійсним у першому варіанті та проблем, які виникають у разі анулювання сили правочину в другому, надалі проведення дослідження буде стосуватися виключно ситуації, де все ж таки наявний причинно-наслідковий зв'язок між помилкою й учиненим правочином.

Ще в другій половині XIX ст. видатним німецьким цивілістом Е. Цительманом висловлена думка, що про помилку в науковому розумінні варто говорити лише там й остільки, де й оскільки справа стосується безпосередньо невідповідності між уявленням

і дійсністю [38, с. 371]. Тому із цієї позиції закономірним видається твердження О.В. Гутнікова, який зазначає, що під помилкою зазвичай розуміють неправильне уявлення суб'єкта про які-небудь обставини, що мають значення для укладення правочину [9, с. 305]. Офіційне визначення помилки свого часу надане Пленумом Верховного Суду України. Згідно з п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними» від 28 квітня 1978 року № 3, під помилкою варто розуміти таке неправильне сприйняття стороною суб'єкта, предмета чи інших істотних умов угоди, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого за обставинами справи можна вважати, що угода не була б укладена [20]. Проте нині чинна Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6 листопада 2009 року № 9 не надає визначення помилки, залишаючи це питання науковцям. Свою позицію із цього приводу висловив Я.М. Романюк, який присвятив окрему працю саме коментуванню вказаної Постанови. Так, на думку цього автора, під помилкою варто розуміти неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б уважати, що правочин не був би вчинений [26, с. 66].

Отже, помилка повинна впливати на факт укладення правочину та передувати останньому, адже неможливо спочатку вчинити юридично бездоганний правочин, а потім зазначити, що в ньому закралася помилка. З погляду діалектичного вчення наслідок не може передувати причині. Саме тому на момент учинення правочину помилка повинна вже мати місце, інакше – невинуватий ризик анулювання доволі великої кількості цілком законних правочинів.

Необхідно також зазначити, що воля суб'єкта під час укладення правочину під впливом помилки відповідає здійсненому волевиявленню, однак її формування відбувається під впливом уявлень, які не відповідають дійсності стосовно обставин, що мають істотне значення для укладення правочину. Ці неправильні уявлення можуть бути викликані різними чинниками, серед яких можна назвати дії третіх осіб (наприклад, повідомлення про високу якість магнітофону), іншої сторони в правочині без наявного умислу (інакше варто вести мову не про помилку, а про обман) або навіть неосвіченість чи недостатність уваги самої особи, що помиляється тощо.

Відповідно до чинного законодавства, особа набуває права на звернення до суду з вимогою про визнання правочину, вчиненого під впливом помилки, недійсним лише в разі істотності помилки. Варто відмітити, що, на жаль, теорією не вироблено єдиного уявлення про природу істотності помилки. Так, О.С. Йоффе писав, що «якщо в результаті оцінювання обставин суд дійде висновку, що за відсутності помилки правочин не був би укладений, то така помилка, без сумніву, є істотною, а правочин, укладений під її впливом, – недійсним» [15, с. 281]. Отже, під помилкою автор розуміє неправильне уявлення суб'єкта про які-небудь обставини, що мають значення для укладення правочину. Тому обґрунтовується суб'єктивний критерій помилки. Підтримав цю позицію Ф.С. Хейфец, на думку якого питання про істотність помилки безумовно має вирішуватися на основі фактичних обставин кожної окремої справи [30, с. 94].

Проте існує й протилежна позиція, якої дотримується М.Л. Дювернуа. Він зазначав, що «необхідно під час визначення істотності помилки мати на увазі об'єктивний масштаб. Це має той сенс, що важливість помилки повинна встановлюватися загальною розумною підставою» [11, с. 734]. Тобто за основу береться не суб'єктивний, а об'єктивний критерій. Погоджується з указаним твердженням також В.М. Хвостов, на думку якого істотність помилки повністю залежить від поглядів, що встановлені в обороті стосовно до значення цієї обставини для окремого виду правочину [29, с. 134].

Дихотомія поглядів не сприяла встановленню єдиного критерію застосування норм на практиці. Однозначно можна зазначити, що в одних і тих самих випадках помилка одного роду може мати як істотне, так і неістотне значення. Наприклад, купуючи товар у кредит, особа покушця для продавця має істотне значення, але це неважливо, якщо розрахунок відбувається за готівку. Властивості предмета, який особа придбає для особистих потреб, мають для неї, безумовно, істотне значення, але це неважливо, коли річ передається в забезпечення належного виконання зобов'язання.

Якщо дотримуватися суб'єктивного критерію, то варто визнати, що контрагент може в будь-який час звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним лише на тій підставі, що певна умова правочину, стосовно якої він помилився, має істотне значення для нього, проте оборот не визнає за такою помилкою цієї властивості. Виходячи із цього, кожен правочин буде підданий ризикові визнання недійсним, а це, у свою чергу, підірве основу цивільного обороту – забезпечення стабільності «ділових відносин». Але якщо дотримуватися протилежної позиції, відповідно до якої єдиною підставою для анулювання ефекту правочину є об'єктивний критерій, то в такому разі можуть постраждати інтереси конкретного суб'єкта (учасника правовідносин), права якого саме й покликане захищати об'єктивне право. Звідси правильним видається поєднання указаних поглядів, створення конвергентної теорії. Відповідно до неї, істотність помилки необхідно розглядати у двох аспектах:

1. ця помилка є істотною для особи, яка вчинила правочин;
2. цю помилку визнає оборот (інші суб'єкти права) як істотною.

Отже, зміст істотності помилки повинен мати суб'єктивно-об'єктивну характеристику, але її форма завжди повинна мати об'єктивний характер, тобто пізнається за допомогою права (необхідно зазначити, що об'єктивність варто розглядати не лише у вузьконормативному сенсі, а й також із позицій об'єктивності її визнання соціумом, тобто оборотом). Варто додати, що суб'єктивний елемент істотності помилки має відповідати її об'єктивному складникові. Лише за таких умов між цими елементами буде наявний двосторонній діалектичний зв'язок, за допомогою якого легко врахувати інтереси окремого суб'єкта й обороту разом.

Щоб визначити коло помилок, за якими закон визнає характер істотності, необхідно попередньо провести певну їх класифікацію. Так, Ф.К. фон Савіньї розрізняв два види помилок: справжня та несправжня («подлинная» и «неподлинная» ошибки) [35, с. 263–264]. Недійсною визнавалася помилка, яка викликана обмовкою, опискою, випадковим вираженням волі. У всіх цих випадках істинна воля особи взагалі відсутня: має місце лише вираження волі, яке здійснено не свідомо. У літературі цей вид «помилки» отримав назву «аберація». На думку А. фон Бринця, аберацією є моментальна відсутність свідомості, а разом із нею і відсутність уявлення та волі. Різниця між аберацією та помилкою полягає в тому, що те, що здійснюється без участі свідомості, суворо кажучи, у жодному разі не може вважатися дією, так як особа принаймні в цей момент не бажала вказаної дії; сила, яка тут керує язиком, пером, рукою ніби механічно, не може вважатися волею [33, с. 28]. Із приводу помилки вказаний науковець зазначав: «Те, що людина здійснює під впливом помилки, завжди має вольовий характер, тому що помилковість уявлення про дію, чого б вона не стосувалася, зміст дії, мета її чи обставини, за яких учиняється дія, ніколи не виключають бажання діяти» [33, с. 29]. Тобто А. фон Бринц і Ф.К. фон Савіньї обґрунтовують позицію, відповідно до якої в разі наявності аберації взагалі не потрібно вести мову про невідповідність волі та волевиявлення, оскільки волі взагалі немає й, відповідно, правочину також. Неважко, однак, помітити суттєвий вплив на цей висновок науковців теорії волі, прихильниками якої вони є.

Варто зазначити, що ця концепція не була безальтернативною, такою, що не мала противників. Із нею не погодився, наприклад, Пернис, за твердженням якого неправильно написано чи сказане слово варто все ж таки визнати волимым, принаймні в той момент, коли воно було написано чи сказане: помилка полягає не в моментальній відсутності свідомості, а у вторгненні стороннього уявлення [8, с. 256]. Тобто науковець обґрунтовує позицію, відповідно до якої аберації сприяє недостатня сконцентрованість особи на дії: відсутність належної уваги, яка сприяла саме аберації. Звичайно, кожна особа, бажаючи вчинити той чи інший правочин, повинна зосередитися саме на ньому, у міру своїх сил не відволікатися на сторонні подразники. Якщо ж усе-таки це сталося й виникла «помилка», то звільняти особу від зобов'язання лише на підставі аберації видається неправильним. Пояснюється це тим, що сам процес укладення правочину може тривати доволі довгий час. Аберація ж полягає в «моментальній відсутності свідомості» та, цілком імовірно, не може тривати так довго, співпадаючи з усіма стадіями укладення правочину. Звичайно, можуть виникнути й інші ситуації, коли для укладення правочину достатньо сказати «Так». У такому разі, на нашу думку, варто звертати увагу саме на момент виконання такого правочину. Наприклад, якщо особа після того, як вона сказала «Так», не вчиняє жодних дій, пов'язаних із тим, щоб виправити свою помилку, а, навпаки, приступає до виконання зобов'язання, то вести мову про аберацію, якій необхідно надавати правового значення, немає жодних правових підстав. Проте, якщо особа безпосередньо після «мимовільного вираження волі» намагається виправити свою «помилку» й цей факт підтверджується наданими особою доказами, залишати в силі таке «волевиявлення» було б несправедливим і таким, що не відповідає духу цивільного права.

Напевно, саме з таких позицій виходила Н.В. Рабінович, на думку якої є можливим визнання саме таких правочинів недійсними за нормами про помилку. Вона зазначає, що «сторона, яка допустила обмовку, може оспорити правочин, який відповідає її волевиявленню, посиляючись на невідповідність волевиявлення істинній волі, якщо вона в змозі довести цю невідповідність, а інша сторона може оспорити той правочин, який мала на меті сторона, що неправильно виразила свою думку, тому що згоди на нього вона не давала, помиляючись стосовно істинних намірів іншого учасника правочину» [24, с. 85].

Варто зазначити, що в теорії також визначаються такі види помилок, як незнання (*ignorantia*) і власне помилка (*error*). При незнанні в суб'єкта правочину взагалі відсутнє будь-яке уявлення про певні обставини, які мають значення для укладення правочину, а при помилці таке уявлення наявне, проте воно не відповідає дійсності. Так, під час купівлі земельної ділянки покупцеві може бути не відомо, що вказана ділянка обтяжена речовим правом сервітуту. У цьому разі йдеться про помилку, яку можна вважати незнанням. Інший же покупець цієї ділянки ознайомлений із фактом її обтяження, проте добросовісно помиляється стосовно кола осіб, яким це право належить (одна справа, коли речове право належить одному сусідові, інша – коли всім). Незважаючи на вищезазначені розбіжності стосовно до об'єкта правочину, кожна із цих помилок має однакове правове значення. У разі встановлення помилки у формі незнання або «власне помилки» правочин може бути визнаний недійсним.

У літературі також розрізняють помилку в праві (*juris*) і помилку у факті (*facti*) [2, с. 117; 12, с. 179; 9, с. 307]. Юридична помилка полягає в неправильному уявленні стосовно чинних законів, прав та обов'язків сторін під час учинення правочину. Навпаки, помилка у факті полягає в неправильному сприйнятті тих обставин справи, які безпосередньо стосуються вчинення правочину. Варто зазначити, що, за загальним правилом, помилка в праві не має значення для можливості визнання правочину

недійсним: діє правило «ignorantia juris non excusat» (незнання закону не звільняє від обов'язку). Проте в науковій літературі наводяться доволі переконливі приклади, коли навіть така помилка в праві має істотне значення. Наприклад, Є.В. Васьковським обґрунтовується позиція, відповідно до якої помилка в праві може мати істотне значення, якщо справа стосується іноземного закону [2, с. 117]. На підсилення вказаної позиції можна навести ситуацію, коли заповіт посвідчується не нотаріусом, а іншою посадовою, службовою особою. Так, згідно з ч. 3 ст. 1252 ЦК України, заповіт особи, яка перебуває в пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції. Не потрібно окремо зупинятися на тому факті, що експедиція може тривати доволі довго (6 місяців і більше). Закони за цей час можуть суттєво змінитися, що спричинить помилку спадкодавця стосовно чинного законодавства через об'єктивну неможливість ознайомитися з останніми змінами. Проте варто зазначити, що вказані ситуації матимуть скоріше характер винятку, аніж правила, однак не враховувати їх під час правозастосування не можна.

Дослідження наявних видів помилок було б неповним, якщо не розглянути такі помилки, як одностороння та двостороння (обопільна). Наприклад, одна сторона в правочині вважає, що кошти вона отримує на підставі вчиненого договору дарування, а інша сторона – на підставі договору позики. Істина ж полягає в тому, що вказаний договір сторони назвали «Договір позики». Тобто одна сторона правильно оцінює правову природу правочину, всі правові наслідки викликані ним, а інша – помиляється. У цьому разі йдеться про помилку, якої припустилася одна сторона в правочині. Але можлива й інша ситуація: помилки припустилися обидві сторони правочину. Наприклад, одна сторона вважає, що отримує майно у власність на підставі того ж договору дарування, інша – що укладається договір зберігання, а насправді сторони назвали правочин «договір комісії». Тут наявна обопільна помилка, жодна зі сторін не бажала вчинення саме такого правочину. Тому доречним буде згадати відоме римське правило: «Non videntur, qui errant, consentire» (не визнаються тими, що домовилися, ті, які помиляються). Уважаємо, що в разі наявності обопільності помилки (так зване непорозуміння) і відсутності спору між сторонами звертатися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі вчиненої помилки не потрібно.

Чинне законодавство виходить із того, що для визнання правочину недійсним помилка повинна мати істотне значення. ЦК України в ст. 229 визначає, що істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання її за цільовим призначенням. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що вищенаведена стаття в імперативній формі встановлює коло тих обставин, стосовно яких помилка має істотне значення. Однак, на нашу думку, таку конструкцію статті не можна вважати вдалою, оскільки вона містить норму з приводу істотності будь-якої помилки, яка стосується природи правочину, прав та обов'язків сторін тощо. При цьому вказана норма позбавляє можливості суду, виходячи з конкретних обставин справи, визнавати істотність чи неістотність помилки. Тому в судів будуть виникати певні труднощі, оскільки не в усіх без винятку випадках помилка стосовно цих обставин матиме істотне значення. Так, не є істотною помилка щодо властивостей речі, яка передається в забезпечення виконання зобов'язання, проте це важливо, якщо річ купується для особистих потреб. Саме виходячи з цих міркувань й обґрунтовується суб'єктивно-об'єктивна природа істотності помилки.

Отже, в абзаці 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України доцільно було б зазначити, що «істотне значення може мати помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість

використання її за цільовим призначенням». Але разом із тим необхідно встановити правило, відповідно до якого істотність помилки стосовно обставин, які викладені в абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України, повинна мати презумпційний характер. І лише на підставі наданих доказів іншої сторони суд може встановити, що помилка для контрагента не є істотною. Тобто остаточно рішення про істотність помилки має приймати саме суд, ураховуючи конкретні обставини справи. Наприклад, у судовій практиці відомий випадок, коли юридична особа, яка надавала готельні послуги (готель), здала в оренду банку частину нежитлового приміщення площею 1,5 кв. м для розміщення банкомату. Згодом готель заявив позов про визнання договору оренди недійсним з підстав укладення його під впливом помилки. Зокрема, позивач (готель), укладаючи договір, уважав, що банкоматом будуть переважно користуватися клієнти готелю та лише зрідка інші особи, що підтверджується умовами договору стосовно розміру орендованої частини приміщення. Якщо сторони мали б на увазі надання послуг значній кількості осіб, орендована площа була б значно більша. Насправді ж у дні видачі заробітної плати у вестибюлі готелю стали збиратися десятки людей, яким заробітна плата перераховувалася на рахунки й видавалася за допомогою пластикових карт через цей банкомат. Усе це створювало для клієнтів готелю та його працівників значні незручності, що призвело до зниження попиту на послуги готелю. Оскільки ці обставини були доведені, суд дійшов висновку, що правочин був укладений під впливом помилки, і визнав його недійсним [23, с. 129–130]. Отже, у цьому випадку можна стверджувати про неправильне сприйняття стороною своїх прав та обов'язків за правочинном, що суттєво вплинуло на її волевиявлення.

Проте можлива й цілком протилежна ситуація: під час учинення правочину сторони визначили коло прав та обов'язків, але стосовно одного з них в особи наявна помилка. Однак, досліджуючи обставини справи, суд може дійти висновку, що помилка стосовно цього права не впливає на дійсність правочину загалом. Наприклад, у договорі оренди житлового приміщення було передбачено обов'язок орендаря здійснювати поточний ремонт один раз у 2 роки, а наймодавець уважав, що вказаний обов'язок його контрагент повинен виконувати не рідше ніж один раз на три роки. Помилка стосовно прав та обов'язків у цьому разі однозначно не матиме правового значення, а правочин залишиться в силі.

Виходячи з вищевикладеного, чинне цивільне законодавство обмежує поняття істотної помилки такими випадками:

1. помилка стосовно природи правочину, прав та обов'язків сторін (*error in negotia*);
2. помилка в таких властивостях речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням (*error in substantia*).

Під природою правочину варто розуміти юридичну характеристику того чи іншого правочину, тобто основні (типові) властивості, які притаманні зазвичай правочину певного виду. Наприклад, договори найму (оренди) та позички відрізняються за такою характеристикою як відплатність/безвідплатність.

Варто зазначити, що помилка стосовно правової природи правочину, прав та обов'язків сторін є саме тим випадком, коли має значення помилка в юридичних категоріях. У решті випадків, за загальним правилом, не пов'язаних із цими обставинами, юридична помилка правового значення не повинна мати.

Іншим видом істотної помилки, яка прямо передбачена чинним законодавством, є помилка стосовно таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Саме тут варто звернути увагу, що істотною визнається помилка не стосовно будь-яких властивостей, а саме в таких, які значно знижують можливість використання за цільовим призначенням.

Б. Віндшейд зазначав, що властивості можуть бути істотними та неістотними [3, с. 173]. Проте визначити, у якому випадку одні властивості є істотними, а в іншому – неістотними, є завданням не з легких. Науковець далі вказував, що якщо предмету вираження волі помилково надані властивості першого роду, то бажаний предмет буде, якщо не фізично, то за суттю інший, аніж той, на який спрямоване вираження волі, і тому саме вираження буде нікчемне [3, с. 174]. У літературі зустрічаються також висловлювання, відповідно до яких навіть у разі наявності такої помилки правочин повинен залишитися в силі. Так, Л.М. Загурський зазначає, що якщо сутність речі більше обумовлюється її формою, ніж матеріалом, то *error in materia* не тягне недійсності правочину [13, с. 303]. Справді, можна навести приклад, коли саме не матеріалом, а формою обумовлюється сутність речі. Наприклад, для покупця важливою є форма столу, за яким він буде писати, а не те дерево, з якого його зроблено. Для іншої особи особливої значущості набуває форма склянки, а не вид скла тощо.

Але в будь-якому разі застосування словосполучення «значно знижують цінність» завжди матиме оціночний характер, який в одному випадку буде прийнятий до уваги судом, а в іншому – ні.

Як зазначає С.С. Потопальський, у цивільних правовідносинах помилка може стосуватися не лише матеріальних властивостей чи якостей речей, а й нематеріальних показників, які в силу закону чи інших причин перешкоджають їх використанню за цільовим призначенням [22, с. 365]. Наприклад, рішенням Вищого господарського суду України вимоги позивача задоволено. Суд установив, що позивач придбав векселі в кількості 7 штук, які емітовані ВАТ «...»: 6 векселів номінальною вартістю 100000 дол. США, 1 вексель номінальною вартістю 50000 дол. США на загальну суму 2884115 грн. з умовою здійснення оплати у 80-денний термін із моменту підписання акта прийому-передачі векселів. Ураховуючи ту обставину, що платоспроможність емітента по векселю є однією з умов, яку бере до уваги покупець цього цінного папера, судом зазначено, що в момент укладення договору позивач не міг вільно пред'явити векселі до оплати й отримати за них кошти, тобто, відповідно до ст. 56 ЦК УРСР (нині ст. 229 ЦК України), позивач діяв під впливом помилки стосовно придбаних паперів, яка має істотне значення [25].

Варто зазначити, що, виходячи з норм чинного ЦК України, неможливо визнати правочин недійсним, учинений під впливом помилки, якщо така помилка прямо ним не передбачена. Так, наприклад, у диспозиції абз. 2 ч. 1 ст. 229 ЦК України не передбачено помилки стосовно тотожності речі за правочином (*error in corpore*), але, з огляду на практику правозастосування, її виключати не можна. ВСУ в узагальненні судової практики «Практика розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 24.11. зазначив, що істотною необхідно вважати помилку стосовно предмета правочину. Наприклад, особа вважає, що купує будинок № 35, а насправді, відповідно до вчиненого нею правочину, відбулося придбання будинку № 34. Інша ситуація: замість колекційного видання творів Достоєвського, особі передають таке ж видання, але вже під авторством Л.М. Толстого тощо. Тому вести мову про неможливість існування істотності такого виду помилки є не виправданим. Інша справа, що, наприклад, чинний ЦК РФ прямо в ст. 178 передбачив помилку стосовно тотожності речі. Проте заради об'єктивності викладення варто звернути увагу на ту обставину, що «економічна конституція» нашого найближчого сусіда прямо не встановила істотності помилки стосовно прав та обов'язків сторін, що, однак, не заважає їм визнавати її також [6, с. 501].

Крім того, необхідно пам'ятати, що помилку в тотожності речі не варто плутати з помилкою в її назві. Так, якщо одна сторона, бажаючи продати належне їй нерухоме майно, називає його садибою, а інша – замиським будинком, то в разі встановлення

тотожності речі такий правочин не може бути визнаний недійсним. У цьому разі головне, щоб воля сторін збіглася, щоб вони обидві мали на увазі один об'єкт з усіма необхідними для нього характеристиками. Така позиція також притаманна й іншим системам права. Наприклад, в англійській судовій практиці розглядалася справа «Raffles v. Wichelhaus» [34, с. 177–178]. Її сутність полягала в тому, що укладено договір поставки товару (шерсті) з Бомбею до Англії (Ліверпуль). Перевезення мало бути здійснене за допомогою судна «Peerless». Товар доставлено вчасно, жодних нарікань стосовно якості не виникло, проте одержувач відмовлявся виплатити постачальникові передбачену договором винагороду. Raffles звернувся до суду з вимогою зобов'язати контрагента виплатити йому належну винагороду. Відповідач заперечував, мотивуючи це тим, що товар доставлено до Англії на іншому судні, ніж це передбачено домовленістю (товар доставлено кораблем, який мав аналогічну назву з тим, який указаний договором). Цієї обставини, на погляд відповідача, достатньо для того, щоб відмовитися від договору. Суд, після заслуховування пояснень сторін і дослідження матеріалів справи, відхилив аргументи відповідача, зазначивши, що назву судна, на якому буде здійснюватися транспортування, не можна вважати істотною помилкою, оскільки це не впливає на природу зобов'язання, яке виникло з укладеного контракту.

Набагато вагомішим, на нашу думку, є питання, коли об'єктом правочину є не певна річ, а, скажімо, послуга, результат роботи, інформація тощо. У такому разі, якщо суворо дотримуватися вимог чинного закону, неможливо буде захистити права особи, яка припустилася «істотної» помилку, адже норма права розрахована виключно на речі, а не на інші об'єкти цивільного обороту. Звідси з метою розв'язання цієї проблеми та виключення можливості виникнення такої безвихідної ситуації в майбутньому доцільно було б унести зміни в ЦК України та замітити термін «річ» на «об'єкт правочину», тому що під останнім варто розуміти не тільки предмети матеріального (уречевленого) світу.

Також не визнається істотною помилка в мотивах, тобто стимули укладення правочину для права байдужі, крім випадків, установлених законом (абз. 2 ч. 2 ст. 229 ЦК України). На думку І.Б. Новицького, неістотною варто визнати, зокрема, помилку в мотивах, під впливом яких особа укладає правочин. Уявлення, яке склала собі особа, що вступає до правочину, мотиви не належать до змісту вираження волі й залишаються за межами вчиненого правочину [18, с. 107–108]. Із цим погоджується Н.В. Рабінovich, позиція якої полягає в тому, що помилку в мотивах не можна розглядати як підставу для оспорування правочину, оскільки це підривало б стійкість цивільного обороту й перешкоджало б необхідному захисту інтересів іншої сторони, яка б була поставлена в залежність від того, що не виправдалися розрахунки, наміри та бажання учасника правочину [24, с. 66–67].

Загалом підходи науковців із цього приводу кардинально не відрізняються, тобто сформувався стала позиція. Наприклад, якщо суб'єкт господарювання придбав за договором купівлі-продажу будівельні матеріали для виконання певних робіт з іншою особою, при цьому обсяг цих робіт мав бути визначений основним договором, то в разі визначення в основному договорі значно меншого обсягу робіт, ніж придбано матеріалів, сторона не може вимагати визнання недійсності договору купівлі-продажу будівельних матеріалів із тих підстав, що мотиви придбання матеріалів не виправдалися. Звичайно, все це відбувається, коли іншій стороні в правочині не були відомі мотиви особи, яка вчинила правочин. Ситуація виглядає неоднозначно, коли мотиви правочину були все ж таки відомі контрагентові. Так, Д.М. Генкін, С.В. Занковська, В.О. Рясенцев [14, с. 12; 27, с. 39; 28, с. 229–230] вважають, що коли іншій стороні в правочині було відомо про мотиви волі особи, то останні повинні враховуватися під час визнання

правочину недійсним. Протилежної думки притримувалися, зокрема, І.Б. Новицький, Н.В. Рабінович [18, с. 108; 24, с. 66–67]. Так, І.Б. Новицький пише, що, якщо в окремому випадку інша особа знає про існування відомого мотиву, на підставі якого прийнято рішення особою, яка виразила волю, вона (інша особа) не може судити, наскільки саме цей мотив був вирішальним під час вираження волі [18, с. 108–109].

Проаналізувавши вищенаведені позиції вчених, можна дійти висновку, що мотив як елемент внутрішнього вольового процесу дійсно не варто враховувати навіть у разі наявності обізнаності іншої сторони правочину, оскільки він знаходиться поза межами вчиненого правочину. Така позиція пояснюється бажанням зберегти стабільність цивільного обороту. Наприклад, якщо продавець меблів був обізнаний із мотивом купівлі його продукції (прагнення влаштувати інтер'єр будинку), проте будинок у силу непереборних причин зруйнований, то відсутність реалізація мотиву покупців не може ставити в невідгідне матеріальне становище продавця.

Але закон установлює, що мотив може мати правове значення для визнання правочину недійсним на підставі ст. 229 ЦК України лише у випадках, прямо передбачених законом. Проте такі випадки законодавчо не встановлені. Відсутність посилення на мотив як підставу для визнання правочину недійсним було зазначено також і в ЦК УРСР 1963 року. Однак у літературі зустрічаються спроби визначити випадки істотності помилки стосовно мотиву особи. Сформувалися дві протилежні позиції. Відповідно до однієї з них, помилка в мотиві в будь-якому випадку не може бути підставою для визнання правочину недійсним. Дотримується такого погляду, зокрема, Н.В. Рабінович [24, с. 66–67]. Друга концепція ґрунтується на тому, що все ж таки стосовно деяких видів правочинів необхідно враховувати мотиви волі особи. Таку позицію можна зустріти в працях Ю. Барона, Є.В. Васьковського, К.А. Мітюкова, В.М. Хвостова. Пояснюється це тим, що у випадку оспорування вчиненого правочину інтереси особи страждати не будуть. Проте застосовується це правило лише до зобов'язань, які в літературі отримали назву «*negotia lucrativa*». Тобто мається на увазі зобов'язання з безоплатним змістом. Зокрема, Ю. Барон наводить приклад, коли складається заповіт на користь особи, яку спадкодавець уважав своїм родичем [1, с. 114]. У разі встановлення цієї обставини в суді, безумовно, не можна не враховувати мотиви волі спадкодавця, оскільки за відсутності останніх правочин не був би вчинений. К.А. Мітюков розділяє таку позицію, вважаючи, що помилка в мотиві має значення при заповідальних актах [16, с. 40]. Стосовно помилки в мотиві Є.В. Васьковський зазначав, що помилка в мотиві допускається в безоплатних правочинах (дарування, заповіт) [2, с. 118]. У свою чергу, В.М. Хвостов узагалі намагається поширити вказане правило на всі «необоротні правочини», тобто ті, які не становлять ділового, майнового, оплатного характеру [29, с. 136]. Тобто класики дореволюційного періоду чітко усвідомлювали той факт, що мотиви волі завжди необхідно враховувати в безоплатних правочинах у разі визнання їх недійсними. Варто відмітити, що подібну позицію в радянський період підтримував учень В.М. Хвостова – І.Б. Новицький, який зазначає, що можна визнати допустимим оспорування через помилку в мотиві таких безоплатних правочинів, як дарування, або одностороннього правочину на випадок смерті, який отримав назву заповіту (йдеться про оспорування заповіту спадкоємцями за законом). У цих випадках правочин не має характеру ділового й тому указаних небажаних наслідків оспорування через невиправдання мотивів остерігатися не доводиться [18, с. 108]. Дійсно, у безоплатних правочинах відсутнє зустрічне майнове надання, тобто інша сторона не несе ризику понесення збитків, її інтереси не порушуватимуться шляхом анулювання сили такого правочину. Загалом можна стверджувати, що в таких випадках діє правило: «Що прийшло безоплатно, так воно й пішло».

Необхідно звернути увагу на той факт, що в римському праві визнавалася також помилка стосовно особи контрагента (*error in persona*), якщо ця особа мала істотне значення для правочину. Проте в чинному ЦК України цей вид помилки відсутній як істотної. Однак в останніх монографічних і дисертаційних дослідженнях, які проведени в Україні та близькому зарубіжжі, акцентується увага на необхідності враховувати також помилку стосовно особи контрагента, якщо під час учинення правочину мався на увазі саме конкретний суб'єкт цивільного права. Уважаємо, що помилка в особі контрагента повинна визнаватися істотною, якщо укладається фидуціарний правочин; правочин, зобов'язання з якого спроможна виконати лише певна особа, наділена непересічними властивостями. Тобто в усіх тих випадках, коли виконання зобов'язання стає неможливим у разі заміни сторони боржника в зобов'язанні.

На нашу думку, вищенаведеними прикладами стосовно помилки в особі контрагента обмежуватися не варто. Ураховуючи динаміку цивільних відносин, величезну кількість осіб на ринку товарів і послуг, споживачі цілком імовірно можуть переплутати того чи іншого суб'єкта, який реалізує товар, надає послугу. Так, К.В. Щукіна зазначає, що споживач буде введений в оману принаймні у двох випадках:

- унаслідок реєстрації позначення, яке є оманливим або таким, що може ввести в оману;
- унаслідок використання на ринку тотожного або схожого із зареєстрованим знаком позначення [32, с. 63].

Отже, К.В. Щукіна, займаючись проблемами інтелектуальної власності, тим самим розглядає проблеми можливості припущенням споживачем помилки стосовно особи, яка виробляє товари, надає послуги тощо. Особа контрагента в таких випадках має особливе значення (наприклад, бажаючи укласти договір страхування, страхувальник через тотожність або схожість зареєстрованого знака позначення укладає договір страхування з іншим страховиком).

О.В. Гутніков, досліджуючи питання помилки в особі контрагента, доходить висновку, що вона (помилка) може як мати, так і не мати істотного значення. Автор наводить приклад із журналістом, який поселився в готелі для проведення дослідження на предмет дотримання прав споживачів. А готель подав позов про визнання укладеного з журналістом правочину недійсним, оскільки адміністрації не було відомо, що клієнт не є звичайною особою. Однак суд не задовольнив позов, указавши, що помилка в особі контрагента не є істотною відповідно до законодавства.

Водночас О.В. Гутніков указує, що іноді бувають випадки, коли помилка в особі має істотне значення для виконання правочину. Науковець моделює ситуацію укладання договору з відомим кутюр'є на виготовлення колекції одягу для працівників банку. Але помилково договір укладається не тією особою, а з іншою, яка має таке ж прізвище [9, с. 315]. Очевидно, що в разі відсутності помилки стосовно особи виконавця правочин не був би вчинений.

Досліджуючи питання помилки стосовно особи за правочином, установлено, що вона може мати істотне значення. Крім того, у науковій літературі також можна зустріти види помилок в особі. Так, Л.М. Загурський, визнаючи помилку в особі істотною, виділяє такі її види:

1. помилка стосовно тотожності, індивідуальності особи за правочином;
2. помилка стосовно якостей особи [13, с. 300].

Перший вид помилки полягає в тому, що особа, вважаючи, що укладає правочин з особою «А», насправді вчиняє правочин з особою «Б». Такий вид помилки можна спостерігати в прикладі наведеному О.В. Гутніковим стосовно кутюр'є. Другий же вид помилки в особі контрагента є більш проблемним. У цьому разі особа повністю ро-

зуміє, що особа «А» є дійсно тією особою, з якою вона бажає вчинити правочин, але в силу певних причин їй невідомі інші важливі «властивості» цієї особи, знання про які виключили б учинення правочину. Наприклад, особа поручителя відіграє дуже істотну роль для кредитора за основним зобов'язанням, оскільки в разі неплатоспроможності основного боржника він набуває прав на звернення до поручителя з вимогою або виконати зобов'язання боржника, або відшкодувати понесені збитки. Зрозуміло, що така властивість, як платоспроможність особи, є визначальною під час вибору особи поручителя, без відсутності якої правочин навряд чи був учинений.

Незважаючи на проведені дослідження, згідно з нормами чинного законодавства, правочин, учинений під впливом помилки в особі, неможливо визнати недійсним. І саме тут варто було б доповнити ст. 229 ЦК України таким формулюванням: істотною є також помилка стосовно тотожності або характеристики особи, якщо вчинення правочину мало бути здійснене з конкретною особою. Варто зазначити, що законодавство ФРН визнає помилку в особі. Це прямо передбачено параграфом 119 Німецького цивільного уложення, згідно з яким «помилкою стосовно змісту волевиявлення визнається помилка, що стосується таких властивостей особи або речі, які в цивільному обороті вважаються істотними» [5, с. 34]. Отже, немає жодних теоретичних або законодавчих підстав для відмови в помилці в особі у визнанні її істотною. Крім того, виходячи з того факту, що Німецьке цивільне уложення прийняте ще в 1896 році та є чинним і нині, можна дійти висновку про життєздатність цієї норми, про її актуальність, перевірену більше ніж століттям правозастосування.

Хотілося б додати, що, оцінюючи істотність помилки, суд повинен виходити з об'єктивних факторів, тобто факторів, які для будь-якої іншої особи за таких обставин призвели б до помилкового формування волі особи на укладення правочину. Сторона за правочином повинна бути впевненою в його чинності за умови доведення до контрагента всіх необхідних відомостей, які б для будь-якої іншої особи в цій ситуації вважалися належними й достатніми для правильного формування волі, правильного сприйняття прав та обов'язків сторін, змісту і природи укладеного правочину.

II. Необхідним для правильного застосування ст. 229 ЦК України є визначення кола тих правочинів, які можна визнати недійсними на підставі допущеної особою помилки. Варто зазначити, що в науковій літературі це питання належно не висвітлено. Постанова Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 09.11.2009 № 9 також залишила поза своєю увагою цю проблему. Саме тому можуть виникнути неабиякі труднощі на практиці під час застосування цієї статті ЦК України, оскільки не варто зайвий раз наголошувати на згубності довільного тлумачення норми права.

Аналізуючи зміст ст. 229 ЦК України, яка використовує такі словосполучення, як «права та обов'язки сторін», «друга сторона», можна дійти висновку про можливість переважного визнання недійсним дво- та багатосторонніх правочинів. Проте, як відомо, правочин є більш загальною правовою категорією, аніж договір. Саме виходячи зі змісту ст. 229 ЦК України, яка визначає, що «особа, яка вчинила правочин», можна дійти висновку про можливість анулювання також й односторонніх за своєю природою правочинів. Так, ВСУ в узагальненні судової практики «Практика розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 24.11.2008 зазначив, що до односторонніх правочинів можна зарахувати, зокрема, видачу та скасування довіреності; повідомлення одним співвласником інших співвласників про продаж своєї частки у спільній власності; пропозицію про продаж майна; складення, зміну та скасування заповіту; прийняття спадщини й відмову від неї тощо. Загальновідомо, що навести вичерпний перелік односторонніх правочинів просто неможливо. Пояснюється

це складністю виконання такого завдання. Зокрема, у п. 28 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду корпоративних спорів» від 24.10.2008 № 13 зазначено, що моментом виходу учасника з товариства є дата подачі ним заяви про вихід відповідній посадовій особі товариства або вручення заяви цим особам органами зв'язку [19]. Тобто, наприклад, заяву про вихід із товариства з обмеженою відповідальністю можна також розглядати як односторонній правочин учасника. Отже, якщо особа, яка подала відповідну заяву, помилялася стосовно правової природи вчиненого нею правочину, то залишати його в силі немає достатніх правових підстав.

Аналогічне може статися й стосовно видачі довіреності. Зокрема, особа вважає, що підписує спеціальну довіреність, проте насправді оформлюється генеральна. Різниця в повноваженнях представника тут однозначна. Звичайно, можна буде згодом скасувати цю довіреність, але це не вирішить ситуації, коли представник уже встиг здійснити певні дії: продати, іншим чином віжчужити майно на підставі такої генеральної довіреності. Скасування – це лише крок до виникнення правових наслідків у майбутньому, а точніше, їх припинення. А визнання в судовому порядку вчинення правочину під впливом істотної помилки матиме ретроспективний характер, тобто буде поширюватися на відносини, що вже виникли, а не на ті, що можуть виникнути в майбутньому. Саме у правових наслідках і полягає основна різниця, яка є очевидною.

Варто зазначити, що іноді вищі судові інстанції прямо передбачають можливість визнання одностороннього правочину недійсним на підставі ст. 229 ЦК України. Так, в абз. 5 п. 25 Постанови Пленуму «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7 зазначено, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передбачених ст. ст. 225, 229–231, 233 ЦК України [21]. Уважаємо, що вказану практику необхідно підтримувати, адже, як відомо, суди під час застосування норми права в разі виникнення проблеми правореалізації дуже часто займають позицію, якої дотримуються вищі судові інстанції нашої країни.

Нарешті, необхідно зазначити, що питанням про можливість визнання недійсним за ст. 229 ЦК України односторонніх правочинів указане питання не обмежується. Суб'єкти цивільного обороту з метою досягнення бажаного правового результату доволі часто укладають різноманітні правочини, причина (кауза) вчинення яких залишається нібито поза їх складом. Звичайно, жоден правочин не буде вчинятися без тієї чи іншої причини (каузи), проте інша справа, якого значення вона набуває для укладеного правочину. Як відомо, абстрактний правочин не залежить від своєї матеріально-правової підстави, тобто якщо остання відпадає, правочин все одно залишається дійсним. Наприклад, особа видала своєму контрагентові вексель, а через деякий час просто про це забула й повторно вчинила правочин (видала його ще один раз). Виникає питання про можливість отримання держателем векселя подвійного майнового задоволення. Згідно з принципом справедливості, у задоволенні майнових вимог варто було б відмовити. Однак вексель є ордernим цінним папером з обов'язком безумовного платежу особі, яка його пред'являє зобов'язаній особі. Порушити принцип безумовності боржник не може. Тому й виплачувати кошти він буде двічі. Як зазначав Ю.С. Гамбаров, для великої кількості оборотних правочинів, які мають своєю метою обмін господарськими благами, помилка залишається без виправлення й лягає всією вагою на того, хто помилився [4, с. 741]. За словами цього науковця, в цьому випадку ми маємо справу з «внутрішнім формалізмом волі», тобто дослідженню підлягатиме не те, що малося на увазі, а те, що написано. Саме за допомогою такого незмінного постулату забезпечується стабільність «ділових» відносин, яка не повинна страждати там, де існують такі механізми уникнення ризику анулювання правочину, вчиненого під впливом помилки. Необхідно відмітити, що кількість абстрактних правочинів є

невеликою, проте останні доволі часто застосовуються суб'єктами цивільного права під час здійснення ними підприємницької діяльності. Тому під час учинення такого роду правочинів варто особливо ретельно перевірити його зміст.

III. Нормами ЦК УРСР 1963 року передбачалося, що лише особа, яка допустила помилку, мала право на звернення до суду з вимогою про визнання правочину недійсним за цією підставою. У чинному ж ЦК України відсутні вказівки на суб'єкта, уповноваженого на звернення до суду з вимогою про визнання правочину недійсним на підставі допущеної істотної помилки. Це дало змогу окремим науковцям висловити твердження, що є всі підстави вважати, що вимогу про визнання правочину недійсним унаслідок помилки може пред'являти і сторона, яка не допустила помилки [10, с. 8]. Проте, на нашу думку, позивачем повинна виступати саме особа, яка діяла під впливом помилки, адже їй як нікому іншому відомі всі обставини, пов'язані з формуванням і вираженням волі. Із цих позицій варто погодитися з думкою В.І. Крата, який зазначає, що логічним та обґрунтованим буде висновок, що тільки особа, яка помилялась, і може ставити під сумнів неправильне формування волі за наявності помилки й оспорювати на цій підставі вчинений нею правочин [31, с. 448]. Лише сама особа здатна судити про свою помилку, про її істотність для себе, що є одним складником природи істотної помилки (якщо оборот визнає помилку істотною, а особа заявляє, що вона погоджується виконувати зобов'язання, то визнавати правочин недійсним на підставі ст. 229 ЦК України немає законодавчих підстав). Звичайно, через учинення правочину можуть певним чином постраждати інтереси інших осіб: дехто обґрунтовано розраховував на певне майно (наприклад, у разі спадкування), а особа уклала договір довічного утримання й майно перейшло у власність іншого суб'єкта права. Надавати такій особі право на звернення до суду з вимогою про визнання недійсним договору лише на тій підставі, що вона розраховувала щось отримати, а цього не сталося, немає жодних правових підстав, крім того, тоді, коли сам відчужувач заявляє, що правочин цілком відповідає його волі та здійсненому волевиявленню. Уважаємо, що в разі пред'явлення стороною, яка не допустила помилки, позову до свого контрагента про визнання правочину недійсним і заперечення останнім факту помилки в задоволенні позовних вимог має бути відмовлено.

Проте все ж таки в певних випадках й інша особа має право звернутися до суду з вимогою визнати вчинений правочин недійсним на підставі ст. 229 ЦК України. Але така ситуація повинна не розглядатися як правило, а, скоріше, навпаки, сприйматися як виняток. Так, відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК України, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Такою заінтересованою особою може бути спадкоємець особи, яка склала заповіт. Виходячи зі змісту норми, можна стверджувати, що, складаючи заповіт, особа цілком могла не розуміти правову природу вчиненого правочину. Тому, якщо це буде встановлено в суді, суд має визнати такий заповіт недійсним. Проте в результаті визнання заповіту недійсним відбувається спадкування за законом. А це, у свою чергу, не завжди повною мірою відповідатиме інтересам спадкоємця. Пояснюється це доволі просто: перед учиненням заповіту під впливом помилки ця ж особа раніше склала інший заповіт, згідно з яким усе майно вона заповіла саме цьому одному спадкоємцю. А тепер, коли відбувається спадкування за законом, спадкоємець повинен отримати лише частину від того, що було б отримане за попереднім заповітом, або взагалі бути позбавленим прав спадкувати (ситуація, коли особа є спадкоємцем другої черги й далі). Тому вважаємо за доцільне на ці випадки поширити дію норми ч. 4 ст. 1254 ЦК України, відповідно до якої попередній заповіт уважався б дійсним, оскільки наступний був складений з вадю волі.

Це рішення усуне протиріччя між нормами ч. 2 ст. 1257 ЦК України, ч. 4 ст. 1254 ЦК України та сприятиме стабільності цивільного обороту.

IV. За загальним правилом, особа, яка помилилася, має право на звернення до суду з вимогою про визнання правочину недійсним. У результаті задоволення судом цієї вимоги вчинений правочин утрачає юридичну силу та між суб'єктами перестають існувати відносні цивільні правовідносини. Отже, припиняються одні правовідносини, а їх місце не займають ті, на виникнення яких була спрямована «дійсна» воля особи. Наприклад, особа бажала продати будинок «А», а насправді відбулося відчуження будинку «Б». Визнавши недійсним договір купівлі-продажу будинку «Б», особа не вважається такою, що продала будинок «А», тобто не досягається той бажаний правовий результат, який відповідав волі особи.

Лише в певних випадках можна вести мову про можливість заміни одного волевиявлення, яке оспорено в судовому порядку, іншим, що відповідає дійсній волі сторони. Так, І.Б. Новицький формулює три варіанти розвитку ситуації:

1. коли обидві сторони згодні зберегти договір у силі з тим змістом, який відповідає дійсній волі сторони, яка помилилася;

2. коли на збереженні договору з таким змістом наполягає особа, яка вступила в договір під впливом помилки;

3. коли цього вимагає контрагент особи, що помилилася [17, с. 64].

Безумовно, перший із трьох варіантів є найбільш простий, адже сторони самі погоджуються виконувати те зобов'язання, яке насправді відповідає «дійсній» волі. У такому разі, на нашу думку, немає жодних перешкод для того, щоб не залишити таке зобов'язання в силі.

Другий випадок, коли на дійсності вчиненого правочину наполягає особа, яка припустилася помилки, за загальним правилом, не повинен мати місце. І лише, коли за всіма обставинами справи можна зробити висновок, що інша особа є зв'язаною також і помилковим волевиявленням свого контрагента, необхідно визнати те, що правочин усе ж таки варто залишати в силі, проте зі зміненням відповідно до «дійсної» волі змістом. Наприклад, бажаючи придбати певну кількість товару, особа помилилася в розрахунку й, замість 100 одиниць, указує на 1000. Тобто має місце помилка в кількісному показнику. Якщо такий правочин визнавати недійсним, то жодна зі сторін не повинна буде виконувати зобов'язання, навіть у розмірі тих же 100 одиниць. Проте, якщо контрагент погодився надати 1000 одиниць, то чи не буде це свідчити й про готовність передати цей товар, але тільки в десять разів менше. І.Б. Новицький відповідає, що фактично справа зведеться до того, що така заміна волевиявлення може мати місце, як правило, тільки за відсутності спору другої сторони, тобто коли друга сторона може бути визнана такою, що дала хоча б мовчазну згоду на заміну оспореного волевиявлення тим, яке насправді мала на увазі особа, що діяла під впливом помилки [17, с. 64]. Уважаємо, що друга сторона могла б заперечувати проти «нового» зобов'язання на тій підставі, що його виконання призведе до збитків. Розраховуючи отримати від учиненого правочину певну майнову вигоду, особа цього позбавляється, може в майбутньому зазнати збитків. Так, погоджуючись продати 1000 одиниць товару, продавець може визначити вартість одиниці товару, виходячи з оптових цін. Ціна, яку ж повинен сплатити покупець за 100 одиниць, наприклад, уже не буде оптовою. Тобто за одиницю товару в першому випадку покупець мав сплатити, наприклад, 5 грн., а в другому – 7 грн. Якщо визнати зобов'язання з модифікованим змістом для продавця дійсним, то на кожній одиниці товару він утратить 2 грн., а враховуючи увесь обсяг зобов'язання – 200 грн. Саме тут криється небезпека для здійснення добросовісним учасником цивільного права підприємницької діяльності: підписуючи договір сто-

совно однієї кількості товару на одну суму (розрахунок оптовий), особа зобов'язана надати це ж майно, проте в меншій кількості за необхідності вже врахування інших цінових показників (ціна в роздріб). Не варто особливо акцентувати увагу на тому, що недобросовісні учасники цивільного обороту могли б так діяти, маніпулюючи нормами закону на власну користь. Уважаємо це недопустимим, алогічним, таким, що не має права на існування, а тим паче на правову підтримку.

Третій й останній із можливих правових випадків полягає в тому, що на збереженні зобов'язання з модифікованим змістом наполягає інша сторона. Не варто вважати таку ситуацію ексклюзивною. Так, у наведеному вище випадку купівлі-продажу товару, особа, що помилилася, мала намір придбати 100 одиниць за ціною в роздріб, а уклала правочин на 1000 оптом. Якщо продавець погоджується відпустити ці 100 одиниць оптом, а покупець виступає проти цього, то в цьому разі спостерігаємо просто зловживання наданими правами, невинуватну відмову від того, чого «насправді» бажала досягти особа, укладаючи правочин. Тому варто погодитися з А. фон Туром, який писав, що норми про помилку не мають відкривати для особи, яка помилилася, шлях для відмови навіть від тих юридичних наслідків, що пов'язані з істинною волею, яка в неї була під час укладення договору [37, с. 592].

Норми ст. 229 ЦК України саме спрямовані на звільнення особи, яка помилилася, від невинуватних для неї правових наслідків учиненого правочину. Про які невинуватні правові наслідки може йтися, якщо їй, наприклад, пропонується передати ті ж 100 одиниць, але вже навіть не за ціною в роздріб. Відповідь очевидна: інтереси особи, яка діяла під впливом помилки, жодним чином страждати не будуть. Навіть навпаки: друга сторона, враховуючи дійсну волю свого контрагента, погоджується піти йому на поступки, можливо, десь і всупереч власним інтересам. Звідси в разі наполягання на збереженні зобов'язання з модифікованим змістом, яке відповідає дійсній волі особи, що помилилася, другою стороною таке зобов'язання має бути дійсним. Уважаємо, що для такого висновку є всі для цього необхідні умови, передбачені ст. 203 ЦК України.

Якщо ж неможливо модифікувати зобов'язання, то в результаті оспорювання правочину останній стає недійсним. Так, якщо помилка визнається в судовому порядку істотною, настає правовий наслідок – анулювання юридичної сили правочину з відповідними реституційними наслідками. Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Крім того, згідно з ч. 2 ст. 216 ЦК України, якщо у зв'язку з учиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків і моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною особою. Відшкодування збитків покладається на сторону, яка допустила помилку, та спрямоване на захист сторони, що дійсно постраждала від цього, оскільки ніхто не повинен нести збитки від того, що хтось допустив у прийнятті своїх рішень помилку. Але якщо помилці сприяла своєю необережною поведінкою інша сторона, то вона вже зобов'язана відшкодувати збитки (абз. 2 ч. 2 ст. 229 ЦК України). Наприклад, можна вважати, що особа для повної обізнаності контрагента не повідомила стороні, яка допустила помилку, важливі обставини, що мали особливе значення для цієї особи, хоча мала це здійснити.

Варто зазначити, що ще в дореволюційні часи Д.Д. Грімм зазначав, що для визнання правочину недійсним, як укладеного під впливом помилки, помилка не лише повинна мати істотне значення, а й бути вибачальною [7, с. 95]. Із цього приводу

Ю. Барон указував, що для оплатних правочинів оспорювання допускається тільки тоді, коли помилка була вибачальною [1, с. 116]. Протилежної позиції притримувався Ф.К. фон Савіньї: він не включав до складу істотності помилки такий її складник, як вибачальність. Автор зазначає: «Вибачальність або невибачальність помилки для сили правочину не відіграє ролі в питанні про його інвалідацію, тому що тут ми оперуємо не питаннями ставлення помилки у вину суб'єкта правочину» [36, с. 264]. Дійсно, наше законодавство не виділяє помилку вибачальну як умову для визнання правочину недійсним. Воно оперує лише категорією істотності. Проте це не означає, що помилка суб'єкта не може бути вибачальною. Інша справа, яке значення повинна мати ця властивість для правових наслідків недійсності правочину.

Відповідно до законодавства, правові наслідки вибачальності/невибачальності помилки відсутні. У разі визнання правочину недійсним особа, яка помилилася, зобов'язана відшкодувати своєму контрагентові завдані збитки. Але якщо правочин, учинений під впливом помилки, не є за своєю природою цивільним правопорушенням, тоді як саме пояснити той факт, що особа зобов'язана відшкодувати збитки. І.Б. Новицький зазначає: «Це ціна, якою купується право оспорювання, і тому наявність вини особи, що помилилася, не вимагається» [17, с. 66]. Але на якій підставі суб'єкт повинен здійснити платіж, якщо його дії були правомірними, а крім того, вибачальні. Із цього приводу В.В. Єфімов зазначав, що «помилка не завдає шкоди тоді, коли суддя визнає її вибачальною» [12, с. 181]. Водночас М.Л. Дювернуа висловлює позицію, відповідно до якої інвалідація правочину під впливом помилки заінтересованої особи не повинна спричинити збитків стороні, невинуватій у цій помилці, і необхідно допускає вимогу потерпілого про відшкодування йому збитків, пов'язаних для нього з інвалідацією правочину [11, с. 735]. Солідарним із цього приводу є В.М. Хвостов, на думку якого за відсутності вини можлива лише вимога негативного інтересу «negatives Vertragsinteresse» [29, с. 133]. Цей «негативний інтерес» полягає у відшкодуванні реально зроблених витрат, пов'язаних з укладенням і виконанням правочину: плата за транспортування речі, витрати на юридичну допомогу тощо.

Щоб з'ясувати значення вибачальної помилки для питання відшкодування збитків, визначимо її правову природу. Якщо визнати за нею характер суб'єктивності, то дійдемо висновку про можливість самовільного звільнення від обов'язку відшкодувати збитки (особа звертається до контрагента із заявою, що її помилка є вибачальною, і її на цій підставі необхідно звільнити від «обов'язку платити»). Така ситуація не повинна мати місце на практиці, адже право не може мати справу виключно з психологічними компонентами, згідно з якими особа самовільно звільняє себе від обов'язку, покладеного законом або правочинном. Тому необхідно враховувати вимоги цивільного обороту. Лише оборот здатен виробити критерій, згідно з яким можна визнавати за помилкою характер вибачальності. Отже, вибачальна помилка за змістом є об'єктивною (це означає, що навіть якщо особа визнає помилку вибачальною, а оборот – ні, то за нею не можна визнавати властивість вибачальності). Вибачити – означає звільнити від чогось, тому сама особа не може цього здійснити, на це здатні лише інші суб'єкти, яким і має надаватися таке право.

Проте необхідно враховувати, що об'єктивний зміст пізнається за допомогою суб'єктивного сприйняття. Отже, форма має суб'єктивний характер, оскільки неможливо встановити вичерпного переліку вибачальних випадків. Якщо проводити аналогію з переліком тих підстав, за якими закон дозволяє визнавати правочин, учинений під впливом помилки недійсним (природа правочину, права й обов'язків сторін тощо), то вибачальна помилка має стосуватися саме цих підстав. Можливо, саме в цьому аспекті Д.Д. Грімм і вказував на нерозривну єдність істотності й вибачальності помилки,

адже мова може йтися про вибачальність лише в разі істотності помилки (в іншому випадку вибачальність не матиме самостійного значення, оскільки правочин залишається дійсним). Отже, будучи суб'єктивним за формою сприйняття, зміст залишається об'єктивним. Об'єктивність полягає також у тому, що обставини, які мають значення, впливають на особу в результаті чого остання помиляється. Ці обставини можуть не залежати від неї, а також її контрагента. Але якщо сприйняття суб'єктом, що помилився, є суб'єктивним, то логічним буде припустити можливість помилок у сприйнятті таких обставин. Саме вибачальність помилки у сприйнятті (під час розгляду як процесу) і є вибачальною помилкою. Залишається питання про критерій визначення вибачальності помилки у сприйнятті.

Як уже відмічалось, римське право виділяло два основні види помилок: *error juris* (помилка у праві) та *error facti* (помилка у факті). Помилка у праві загалом вважається невибачальною, оскільки в разі опублікування закону презюмується, що кожна особа з ним ознайомила. Л.М. Загурський зазначав, що помилку стосовно фактів може допустити навіть найобережніша особа [13, с. 294]. Далі цей науковець пише: «Вибачальною помилкою є та, уникнути якої за належного рівня обачності не могла навіть обережна людина» [13, с. 295]. Але, на нашу думку, доцільніше вести мову не про «обережну особу», а про звичайного учасника цивільного обороту, оскільки право передусім розраховане саме на нього. З приводу помилки у факті, то виділялися *dolus malus* (злий умисел) і *culpa* (необережність). В.М. Хвостов зазначав, що «той діє необережно, хто не обдумує своїх дій із тим ступенем турботливості, який право вимагає від нього в конкретному випадку» [29, с. 169]. Тому й не дивно, що в цій сфері застосовується правило: «*Jus civile vigilantibus scriptum est*» (цивільне право писане для обачних).

Загалом «*culpa*» в літературі поділялася на грубу (*lata*) та легку (*levis*). Перша означає, що необхідний такий ступінь уважності, який за цих обставин проявила б будь-яка пересічна особа, яка нічим не виділяється ні в хороший, ні в поганий бік. Друга, за влучним висловом В.М. Хвостова, – «необхідне дотримання особою тієї міри турботливості, яку проявив би турботливий представник цієї професії й людина певного становища в суспільстві» [29, с. 170]. Звичайно, за чужий злий умисел помилку не можна визнавати вибачальною. З приводу необережності, то нелогічним буде звільнення особи за грубу її форму та покладення такого обов'язку за легку, адже «середня особа» все одно припустилася б помилки. Отже, можна зазначити, що «особа платить за свою неуважність». Наведемо тепер таблицю значення істотного та вибачального видів помилок для дійсності правочину та відшкодування збитків, спричинених у результаті визнання його недійсним.

№	Істотність помилки	Вибачальність помилки	Дійсність (правочину)	Відшкодування збитків
1	Істотна	Вибачальна	Недійсний	Відшкодовуються лише реальні
2	Істотна	Невибачальна	Недійсний	Відшкодовуються повністю
3	Не істотна	Вибачальна	Дійсний	Збитки не відшкодовуються
4	Не істотна	Невибачальна	Дійсний	Збитки не відшкодовуються

Отже, з урахуванням вищевикладеного, зазначимо, що в разі вибачальності помилки особа має звільнитися від обов'язку відшкодувати збитки (її обов'язок обмежується компенсацією лише реальних збитків), оскільки в її діях відсутній елемент, необхідний для встановлення такого обов'язку.

Проведене дослідження дає змогу зробити певні висновки: зміст істотності помилки має суб'єктивно-об'єктивну природу; види помилок, які визначені як істотні відповідно до законодавства, не завжди мають таку властивість; істотною за характером

може бути й помилка, яка не визначена законодавчо; помилка під час учинення абстрактних правочинів не має правового значення; оспорювати такий вид правочину уповноважена лише особа, яка помилилася, проте в чітко визначених випадках як виняток це право може надаватися й іншій особі (у спадкових правовідносинах); вибачальна помилка не повинна впливати на дійсність/недійсність правочину, проте є обов'язковою для врахування під час відшкодування збитків. Такий підхід фундаменталізує і структурує вчення про помилку як підставу для визнання правочину недійсним, він повинен сприяти стабільності цивільного обороту. Звичайно, досліджені питання в науці є дискусійними, потребують додаткового ґрунтовного дослідження для з'ясування істини, яка встановлюється шляхом практичної апробації.

Список використаних джерел:

1. Барон Ю. Система римского гражданского права. Санкт-Петербург: Изд. юрид. кн. маг. Мартынова Н.К., 1909. Вып. 1. Кн. 1: Общая часть: курс лекций / переводчик Л.И. Петражицкий. 3-е изд. испр. по 9-му немецкому изданию. 250 с.
2. Васильковский Е.В. Учебник гражданского права. Выпуск 1. Введение и общая часть. Санкт-Петербург: Тип. Контрагентства ж.д., 1894. 169 с.
3. Виндшейд Б. Учебник Пандектного права. Том 1: Общая часть / перевод с немецкого; под ред. С.В. Пахмана. Санкт-Петербург: Изд. А. Гиероглифова и И. Никифорова, 1874. 358 с.
4. Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. Т. 1: Общая часть. 780 с.
5. Германское право. Часть 1. Гражданское уложение. Серия: Современное зарубежное и международное частное право / пер. с нем. Москва: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. 552 с.
6. Гражданское право: в 4 т. Москва: Волтерс Клувер, 2007. Т. 1: Общая часть: учеб. для студентов вузов / В.С. Ем и др.; отв. ред. Е.А. Суханов. 3-е изд., перераб и доп. 720 с.
7. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права: пособие для слушателей. 3-е изд., исправл. и дополн. Санкт-Петербург: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1910. 421 с.
8. Гримм Д.Д. Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. Прологомены к общей теории гражданского права. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1900. Т. 1. 300 с.
9. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. Москва: Бератор-Пресс, 2003. 576 с.
10. Діба І. Недійсність угод, укладених під впливом помилки. *Юрид. вісник України*. 2005. № 29. С. 8.
11. Дювернуа Н.Л. Чтение по гражданскому праву. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1905. Т. 1: Введение и общая часть. Выпуск 3. Изменение юридических отношений. Учение о юридической сделке. 4-е изд. 959 с.
12. Ефимов В.В. Догма Римского права. Вып. 1. Общая часть. Вещное право. Посмертное переработанное издание. Петроград: Сенат. тип., 1918. 395 с.
13. Загурский Л.Н. Элементарный учебник Римского права. Общая часть: курс лекций. Выпуск 1. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1897. 626 с.
14. Занковская С.В. Существенное заблуждение в сделке в советском гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1950. 16 с.
15. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Москва: Юр. лит., 1967. 494 с.
16. Митюков К.А. Курс римского права: учеб. пособие / добавления К.А. Митюков. 3-е изд. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1912. 406 с.
17. Новицкий И.Б. Недействительные сделки. *Вопросы советского гражданского права*: сб. 1 / под ред. проф. М.М. Агаркова. Москва-Ленинград: АН СССР, 1945. С. 31-74.
18. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. Москва: Госюриздат, 1954. 247 с.

19. Про практику розгляду судами корпоративних спорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 року № 13. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 11.
20. Про судову практику в справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 квітня 1978 року. *Юридичний вісник України*. 2001. № 9.
21. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 7.
22. Потопальський С.С. Теоретичні та практичні проблеми визнання недійсним договору, укладеного під впливом помилки та обману. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»* / голова редкол. Ю.С. Шемшученко. Вип. 30. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2005. С. 363–368.
23. Притика Д.М., Карабань В.Я., Ротань В.Г. Договірне право: загальна частина. Коментар до цивільного законодавства України. Київ-Севастополь: Інститут юридичних досліджень, 2002. 880 с.
24. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1960. 171 с.
25. Рішення Вищого господарського суду України від 25 вересня 2003 року № 12/408. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_665189.html/.
26. Романюк Я.М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Київ: Істина, 2011. 96 с.
27. Рясенцев В.А. Лекции на тему «Сделки по советскому гражданскому праву»: для студентов ВЮЗИ. Москва, 1951. 48 с.
28. Советское гражданское право: учебник / С.Н. Братусь, Д.М. Генкин, Л.А. Лунц, И.Б. Новицкий; под ред.: Д.М. Генкин. Москва: Госюриздат, 1950. Т. 1. 495 с.
29. Хвостов В.М. Система римского права. Кн. I. Общая часть. II. Вещное право. IV. Семейное право. V. Наследственное право: конспект лекций. Санкт-Петербург: Изд. Н.П. Карбасникова, 1908. 455 с.
30. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. 2-е изд., доп. Москва: Юрайт-М, 2001. 164 с.
31. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Харків: ФО-П Колісник А.А., 2010. Т. 4: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. 768 с.
32. Щукіна К. Введення в оману споживача щодо особи, яка виробляє товари чи надає послуги при використанні позначення. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 8. С. 62–64.
33. Brinz A. v. Lehrbuch der Pandekten. 2. Aufl. Band 4. Erlangen und Leipzig: Deichert, 1892. 550 S.
34. Contract law and it's application / by Arthur Rossett. 5th ed. Westbury, New York: the Foundation Press, Inc, 1994. 1071 p.
35. Savigny F.C. v. System des heutigen Romischen Rechts. III. Band. Berlin: Veit & Cotr., 1840. 473 S.
36. Savigny F.C. System des heutigen Romischen Rechts. 5. Bd. Berlin: Bei Veit und Cotr., 1841. 647 S.
37. Tuhr A. v. Der Allgemeine Teil des Deutschen Bürgerlichen Rechts. 2. Band. 1. Hälfte. München und Leipzig: Duncker & Humblot. 1914. 636 S.
38. Zitelmann E. Irrtum und Rechtsgeschäft. Eine psychologisch-juristische Untersuchung. Leipzig: Duncker & Humblot. 1879. XV. 614 S.